

SRBOVÉ, CHORVATI, BOSŇÁCI A ČERNOHORCI A JEJICH JAZYK/JAZYKY JAKO PŘEDMĚT UNIVERZITNÍ VÝUKY

Pavel Krejčí (Brno)

Abstract:

Rozpad Jugoslávie (1991–92) také přinesl národnostní a jazykové problémy. Srbochorvatština, která byla do té doby lingvisticky i politicky jedním společným standardním jazykem Srbů, Chorvatů, Bosňáků/Muslimů a Černohorců, byla v nových samostatných republikách zaměněna glottonymem, které korespondovalo s pojmenováním příslušného národa (chorvatština, srbština, o něco později bosenština a černohorština). Politická podpora samostatnosti a jedinečnosti příslušných jazyků ve svých mateřských zemích bývá mnohdy doprovázená i více či méně zpolitizovaným postojem odborníků-lingvistů. Tyto dynamické změny a problémy rovněž ovlivňují koncipování filologických oborů zaměřených na jmenované jazyky a národy. Klíčovou otázkou dle našeho názoru je, zda má smysl pokračovat v koncepci tzv. národních filologií, anebo zda by nebyla praktičtější nějaká varianta areálově koncipovaného oboru. Oba přístupy mají svá pozitiva i negativa.

Klíčová slova: srbochorvatský areál; jazyky Srbů, Chorvatů, Bosňáků a Černohorců; výuka srbochorvatštiny, srbštiny, chorvatštiny, bosenštiny, černohorštiny

The Serbs, the Croats, the Bosniaks and the Montenegriners and its language(s) as a university studying subject

Abstract:

The collapse of the Yugoslav state (1991–92) also affected national and linguistic issues. Serbo-Croatian language, which was until then, linguistically and politically, the only common language of the Serbs, Croats, Montenegrins and Muslims (Bosniaks later), was replaced in the successor republics by language with the corresponding ethnic glottonym (Croatian, Serbian and later Bosnian and Montenegrin language). Political support for the autonomy and uniqueness of these languages in their respective countries, however, faces an ambiguous acceptance by professionals-linguists. This ambiguity is reflected in the long-term problems with the concept of teaching of the so called national philologies. The crucial question is, in our opinion, if to continue the current national-oriented concept, or whether to learn toward some type of area concept. Both concepts naturally have their positives but also negatives.

Key words: Serbo-Croatian area; Languages of Serbs, Croats, Bosniaks and Montenegrins; Learning Serbo-Croatian, Serbian, Croatian, Bosnian, Montenegrin

I.

Univerzitní výuka jazyka/jazyků Srbů, Chorvatů, Bosňáků a Černohorců byla od samého počátku založení Masarykovy univerzity, tj. od samého počátku vědeckého zájmu o něj/ně zaměřena v souladu s představou o jazykové jednotě těchto národů. Označení společného jazyka přitom v daném prostředí procházelo různými fázemi, a to především mezi Chorvaty, neboť Srbové svůj jazyk nazývali po celé 19. století svým národním jménem, tedy jako *srbský* (*srpski jezik*). O problému s pojmenováním u Chorvatů svědčí například jednání Saboru o úředním a národním jazyce v trojjediném království z roku 1861, kdy bylo z mnoha více nebo méně vhodných návrhů nakonec zvoleno pojmenování *jihoslovanský jazyk* (*jugoslavenski jezik*), které ovšem tehdejší kancléř Ivan Mažuranić stačil ještě poopravit na *chorvatský jazyk* (*hrvatski jezik*; návrh ovšem císař František Josef I. stejně neschválil).¹ Daničić v JAZU i chorvatští vukovci používali nejčastěji složený termín *chorvatský neboli srbský* (*hrvatski ili srpski jezik*), ne však důsledně (*Pravopis* Ivana Broze z r. 1892 a slovník Broze a Ivekoviće z roku 1901 mají v označení jen atribut *hrvatski*, přestože na vukovském směřování těchto přelomových příruček to nic nemění). Jazyk první Jugoslávie (královské) je dle ústavy označen jako *srbsko-chorvatsko-slovinský* (*srpsko-hrvatsko-slovenački*), ale ve skutečnosti si Slovinci pěstují svou slovinštinu odděleně od jazyka dalších dvou konstitutivních národů – Srbů a Chorvatů: na srbské straně se ustaluje označení *srpskohrvatski* (propagované už od první poloviny 19. století zejména Jernejem Kopitarem), zatímco mezi Chorvaty převládá spíše původní, již poměrně ustálené označení *hrvatski ili srpski*, v menší míře pak *hrvatskosrpski* (srov. např. názvy pravopisných příruček Chorvata Dragutina Boraniće a Srba Aleksandra Beliče).

České slovníkové příručky v označování nejsou jednotné: narazíme na pojmenování *srbský neboli chorvatský* (1906), *srbocharvatský* (1910, materiál je však chorvatský), *srbochorvatský* i *srbo-chorvatský* (1916), *srbsko-chorvatský* (1926) a opět, již výhradně *srbochorvatský* (1939).² Je příznačné, že fakticky nenarazíme ani na dvě příručky, které by nesly stejné označení zpracovávaného jazyka. Merhautův slovník z roku 1940 již opět v souladu s tehdejší novou politicko-spoločenskou situací odrážející se i v přístupu k jazyku nese označení

¹ Samardžija, Marko: *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb, 2004, s. 12.

² Očenášek, Jindřich: *Slovníček srbsko- neboli chorvatsko-český*. Praha, 1906; Kout, Rudolf: *Nový kapesní slovník srbocharvatský a průvodce po jazyku srbocharvatském*. Třebíč, 1910; Bačkovský, Rudolf: *Slovníček česko-srbochorvatský a srbo-chorvatsko-český*. Praha, 1916; Dajičić, Dušan – Šobra, František: *Srbsko-chorvatsko-český slovník*. Praha, 1926; Togner, Vladimír: *Kapesní slovník srbochorvatsko-český a česko-srbochorvatský*. Praha, 1939.

česko-chorvatský.³ Po roce 1945 vznikly významnější slovníkové, ale i jiné jazykové příručky až po tzv. Novosadské dohodě (1954), takže název jazyka v českém prostředí se ustálil na jedné jediné podobě, a to *srbocharvátský* (za pozornost stojí, že z dubletních podob *chorvatský/charvátský* byla v té době slavisty jednoznačně preferována ta druhá). Pouze v jednom případě je zachycen kalk chorvatské varianty tohoto dvoukomponentního názvu, a to *chorvatosrbský* (1973) – jde o slovník vydaný v prostředí daruvarských Čechů.⁴ Tak tomu bylo až do rozpadu SFRJ.

Tento možná rozsáhlejší úvod byl nutný k tomu, aby bylo možno uvědomit si okolnosti výuky jazyka čtyř výše jmenovaných národů: tyto okolnosti bychom mohli shrnout tak, že po celou dobu první (královské) i druhé (socialistické) Jugoslávie byl jak v jugoslávském, tak i v českém, potažmo československém prostředí preferován názor, že sledovaný jazyk je jeden jazyk pro nejprve dva, po druhé světové válce tři (přibyli Černohorci) a od 60. let s Muslimy čtyři národy. Už Novosadská dohoda však připustila, že tento jazyk nemá jednu standarddizovanou podobu, ale že se existuje ve dvou variantách. Rozlišujícím prvkem byl jednak typ písma a jednak fonetická podoba spisovného jazyka. Ani jeden rozlišující příznak však neplatil bezesbýtku: latinku používali vedle cyrilice stále více i Srbové a Černohorci a ijekavská srbochorvatština nebyla jen doménou Chorvatů, ale i části Srbů a všech Černohorců a Muslimů (dnes Bosňáků), takže její označení jako „západní“ varianta vlastně nebylo přesné. Umožňovalo totiž na jedné straně pronikání srbských jazykových prvků v ijekavském „přestrojení“ do chorvatského jazykového standardu (což vedlo mj. k známé *Deklaraci o názvu a postavení chorvatského spisovného jazyka* z roku 1967) a na straně druhé otevíralo dveře k tvrzení, že chorvatští Srbové jakožto ijekavci žijící na chorvatském území de facto hovoří, nebo by měli hovořit západní variantou srbochorvatštiny, tedy chorvatským jazykovým standardem (což bylo zase předmětem kritiky *Memoranda Srbské akademie věd a umění* z roku 1986).

České jazykové příručky, které byly co se týče pojmenování jazyka *srbocharvátský* jednotné, přistupovaly víceméně jednotně i k tomu, jak tento jazyk popisovat. Používaly výhradně latinku a jako variantu volily tu východní, ekavskou. Ijekavská varianta byla zásadněji zastoupena jen v akademickém *Srbocharvátsko-českém slovníku* z r. 1982 a *Stručné mluvnici srbocharváštiny* (1989).⁵ Kdokoliv se tak chtěl naučit jazyk obyvatel země, se kterou se seznámil díky svému pobytu u Jaderského moře, z českých učebnic a konverzačních

³ Merhaut, Jaroslav: *Veliki češko-hrvatski rječnik*. Zagreb, 1940.

⁴ Sobotka, Otto: *Slovník chorvatosrbsko-český*. Daruvar, 1973.

⁵ *Srbocharvátsko-český slovník*. Praha, 1982; Sedláček, Jan: *Stručná mluvnice srbocharváštiny*. Praha, 1989.

příruček se – často nevědomě – naučil variantu, která se ale v jím oblíbených oblastech nepoužívala. A trval-li na západní variantě, měl prostě smůlu.

II.

Poslední ročník oboru jugoslavistika byl otevřen v osudném roce 1991. Jazykovým jádrem oboru byla přirozeně srbochorvatština. Studenti tak pět let studovali jazyk, který se na svém území fakticky souběžně „rozpadal“,⁶ a po získání diplomu se stali znalci jazyka, který formálně, de iure, přestal existovat...

Anebo by se jejich vzdělání dalo popsat jinak – stali se odborníky na všechny jazyky, které srbochorvatštinu v různých teritoriích jejího dřívějšího rozšíření nominálně nahradily... Ano, nebo ne?

Tím se dostáváme na velmi tenký led otázek, které si dříve nebo později musel položit každý, kdo se profesionálně zabývá prostorem dnešního Srbska, Chorvatska, Bosny a Hercegoviny a Černé Hory, a v širších souvislostech i každý balkanista nebo slavista.

1. Byla, či stále ještě je srbochorvatština jeden reálně existující jazyk, který se jen vlivem nepříznivých společensko-politických, tedy mimolingvistických okolností nominálně „rozčtvrtil“? Pokud ano, pak každý, kdo se kdy srbochorvatštiny učil, může dnes směle prohlásit, že ovládá srbštinu, chorvatštinu, bosensštinu i černohorštinu. Pokud ne, který z jazyků-následníků vlastně ovládá? A ovládá jen jeden, dva, nebo tři, když tedy ne všechny čtyři?

2. Jestliže byla srbochorvatština jeden objektivně existující jazyk, který dnes z politického hlediska neexistuje (ústavy nástupnických států o něm nijak explicitně nehovoří a ani se už – až na zahraniční výjimky – nevydávají odborné příručky takového jazyka), kdežto z genetickolingvistického hlediska⁷ sice objektivně existuje, ale jeho název bývá zpochybňován (nabízí se přitom alternativní řešení, jako např. *standardní novoštokavština* [*standardna novoštokavština*] coby standardizovaná podoba „národního“ jazyka, který ovšem nemá jméno, jelikož je „majetkem“ více národů současně, a je tedy označen jen technicky jako *centrální*

⁶ Autor se omlouvá za tuto novinářskou zkratku, jazyk sám se samozřejmě nerozpadal, jen probíhal bouřlivý proces nacionalizace a transnominace jeho variant a především mezi elitami Chorvatů a Bosňáků pak docházelo k hledání co největšího množství divergentních elementů a jejich často neorganickému prosazování do nově vytvářeného chorvatského, resp. bosňáckého národního jazykového standardu.

⁷ A podle mnoha odborníků i ze sociolingvistického, srov. např. Bernhard Gröschel (*Das Serbokroatische zwischen Linguistik und Politik. Mit einer Bibliographie zum postjugoslawischen Sprachenstreit*. München, 2009) nebo Snježana Kordić (*Jezik i nacionalizam*. Zagreb, 2010).

*jihoslovanský diasystém [srednjojužnoslavenski dijasistem])*⁸, které nástupnické jazyky by se po srbochorvatštině měly nabízet ke studiu na univerzitách? Všechny čtyři? Nebo jen některé? A které? Jakým kritériem bychom se tu měli řídit?

3. V případě, že univerzita nabídne více nástupnických jazyků, vyvstává hned další praktická otázka: dají se tyto nástupnické jazyky učit současně? Nebo by si student měl zvolit jen jeden z nich? Pokud by se jednalo o skutečně samostatné, jedinečné jazyky, odpověď by byla bezpochyby „ano“, současně, stejně jako lze studovat současně třeba španělštinu a italštinu, němčinu a dánštinu, ale třeba i vzájemně v zásadě srozumitelné jazyky češtinu a slovenštinu či bulharštinu a makedonštinu. Pokud se však jedná spíše o národní varianty (realizace) geneticky a strukturně jednoho jazyka s prakticky totožnou gramatikou a výraznějšími, byť stále spíše marginálními rozdíly jen v plánu lexikálním a v akcentuaci (a pochopitelně v dichotomii ekavština/ijekavština), myslím si, že odpověď by asi měla znít „ne“, ať si zvolí jen jeden jazyk.

4. Další možností je, že by studoval cosi, co terminologicky připomíná srbochorvatštinu, řekněme B/K/S, tj. *Bosnisch/Kroatisch/Serbisch*, jak se tento útvar běžně označuje např. na některých rakouských a německých univerzitách (kde by už dnes měli zapojit i *Montenegrinisch* a používat zkratku B/K/M/S, jakkoli absurdní, chtějí-li dostat své vlastní představě objektivitu). Studoval by to jako jeden jazyk, u jednoho lektora. Ale co by vlastně studoval, když žádný B/K/S ani B/K/M/S standardní jazyk v politicko-proklamativní ani národopsychologické či praktické rovině neexistuje? No studoval by takový standard/takovou variantu, který/ktou ovládá dotýčný lektor, tedy žádný „B/K/(M)/S“, ale buď bosenštinu, nebo chorvatštinu, nebo černohorštinu, nebo srbštinu (souhlasíme-li tedy s tím, že tyto jazyky objektivně lingvisticky existují). Lze namítnout, že i takový lektor je schopen poukázat na jisté rozdíly mezi jednotlivými standardy. Ale je tomu tak opravdu? A k čemu by vlastně taková výuka vedla? Osobně jsem toho názoru, že především ke zmatkům v hlavách studentů „B/K/(M)/S“. Proč se jednoduše nepřihlásit otevřeně k chorvatštině nebo k srbštině? Osobně v B/K/(M)/S nevidím šalamounské řešení a rozetnutí gordického uzlu, nýbrž jen vědeckou beznaděj (byť dobře míněnou) zapříčiněnou agresivním jazykovým diletantismem zainteresovaných balkánských politiků a jiných nadšenců pro postsrbochorvatské „newspeaky“. Významným propagátorem tohoto konceptu je Branko Tošović z Univerzity ve Štýrském Hradci.

5. S výukou tzv. B/K/(M)/S jazyka nebo otevřeně více jazyků z postsrbochorvatského prostoru současně souvisí další otázka – do jaké míry je student schopen zvládnout a aktivně, na komunikativní úrovni ovládnout jemné, často

⁸ Viz Dalibor Brozović (*Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb, 2008). Velmi podobný přístup uplatňuje i Ranko Bugarski (*Lica jezika. Sociolingvističke teme*. Beograd, 2002, 2. izdanje).

velmi obtížně rozlišitelné lexikální a stylistické rozdíly dvou, nekuli více nástupnických jazyků? A dále: měl by se učit daný jazyk jako jeden s neustálým poukazováním na vzájemné rozdíly? (Což potenciálně nabízí B/K/M/S model.) Anebo by se měl učit paralelně dva jazyky (dejme tomu chorvatštinu a bosensčinu) s tím, že si rozdíly musí prostě uvědomit sám? A jak se pak stavět k případným chorvatsko-bosenským interferencím? Jsou to vůbec mezijazykové interference v pravém smyslu slova, pokud je srovnáme např. s interferencemi chorvatsko-českými? A ta samá otázka ještě naléhavěji platí v případě „čtyřjazyčného“ modelu B/K(/M)/S.

III.

Jaká je praxe na brněnské slavistice? Už během války v bývalé Jugoslávii byly akreditovány dva nové obory: slovenistika a makedonistika, tedy obory studující jazyk a literaturu konkrétních národů. Jugoslavistika jakožto obor opírající se o stát, ale s logickým těžištěm v serbokroaticistice, se netransformoval do nějaké terminologicky aktualizované podoby, ale rozpadu bylo naopak využito k vytvoření samostatných, tzv. národních filologických oborů, v jejichž centru je výuka příslušného národního jazyka a literatury. Tak byla akreditována samostatná serbistika a samostatná kroatistika jakožto filologie dvou politicky, kulturně-historicky i početně nejvýznamnějších postjugoslávských národů. Naše obory tedy nejsou profilovány (geneticko)lingvistickým aspektem, nýbrž **faktorem nacionálním**, neboť máme za to, že jazyk Chorvatů prostě nelze učit z učebnic napsaných srbsky (či srbskou variantou společného jazyka, ať už se nazývá jakkoliv). A stejně tak řeč Srbů vás nenaučí nikdo jiný než zase rodilý Srb. A nabídneme-li v budoucnu kurzy bosenského jazyka, nebude je vyučovat stávající srbský ani chorvatský lektor, ale musel by to být rodilý Bosňák, jenž zná jeho normu a kterému je tento jazyk vlastní, neboť je to jeho mateřský jazyk.

Preference **lingvistického aspektu** při budování studijních oborů by v kontrastu s výše uvedeným přístupem přinesla velmi zajímavé možnosti studia srbochorvatského jazykového prostoru jako jednoho jazykového celku (areálu jednoho standardního jazyka o čtyřech variantách, bez terminologických experimentů, eskapád a klíčování). Studenti by přitom pravděpodobně studovali jednu z variant srbochorvatštiny (v závislosti na původu lektora), všechny národní literatury tímto jazykem psané, ovšem s větším důrazem na témata a místo zkoumaných děl v rámci balkánské, evropské nebo světové literatury a s upozaděním její funkce a role v rámci toho kterého národního společenství. Dějinné události by byly nazírány a interpretovány nikoliv z pozic národních, nýbrž „nadanárodně“, s co nejvyšším stupněm vědecké objektivity. Nabízí se ale otázka, jak by se takto koncipovaný obor jmenoval a zda by byl pro studenty přitažlivější než dosavadní

národně zaměřené, tedy jasně obsahově definované, ale z hlediska zájmu a přitažlivosti nesymetrické filologie chorvatská a srbská.⁹

Na případnou otázku, proč u nás dosud nenabízíme bosenštinu a černohorštinu, se dá odpovědět poměrně snadno: pokud jde o bosenštinu, tak ta se samostatně nevyučuje ani v samotném Sarajevu na tamní univerzitě, kde katedra bosenského, chorvatského, srbského jazyka nabízí podle svých studijních plánů¹⁰ obor *bosanski, hrvatski, srpski jezik*, tj. výše kritizovaný model B/H/S (očividná je přísná technokratičnost názvu, jehož jednotlivé komponenty jsou seřazeny abecedně a název neobsahuje ani očekávanou spojku „i“ mezi předposledním a posledním členem výčtu, v němž ale stále chybí černohorština – důvodem pro což může být i bizarnost celého názvu, která by přidáním čtvrtého komponentu byla ještě výraznější). Jestliže se tedy bosenština samostatně nevyučuje v samém srdci bosňáctví, těžko lze očekávat, že jí bude dán prostor v programech zahraničních univerzit. Mimochodem studium výhradně bosenského jazyka je možné v rámci Bosny a Hercegoviny pouze na Univerzitě v Tuzle.¹¹ A černohorština? Tomuto zatím nejmladšímu postsrbchorovatskému jazyku, politicky oficializovanému teprve černohorskou ústavou z roku 2007, byly sice jako jedinému z následnického kvarteta dány jeho konstruktéry do vínku tři nové fonémy a jim odpovídající grafémy, ale dosud fakticky nemá ani vlastní odborníky, kteří by jej dokázali podrobně a do všech důsledků opsat a popsat, zásadní příručky černohorského jazyka vytvářejí jeho zahraniční „patroni“. Nesporně průkopnická činnost prvního montenegristy svého druhu Vojislava Nikčeviće byla především v otázkách objektivitě jeho jazykového bádání mnohdy úspěšně zpochybňována. Montenegristika je i v samotné Černé Hoře zatím na počátku (na Univerzitě v Černé Hoře (Filozofická fakulta UCG v Nikšići), která dosud nabízela obor srbský jazyk a jihoslovanské literatury, se dá teprve od nedávna studovat i obor černohorský jazyk a jihoslovanské literatury, politicky pochopitelně výrazně preferovaný). Proto nelze očekávat, že by kdekoliv jinde už dnes dospěla do fáze akreditace jako samostatného studijního oboru.

⁹ Chorvatská filologie v Brně totiž dlouhodobě vykazuje větší zájem ze strany uchazečů o studium a z toho plynoucí výrazně vyšší počet přijatých studentů než srbská filologie. Pragmatické ekonomické faktory (cestovní ruch na Jadranu) tu zřejmě mají větší váhu než skutečnost, že Srbové jsou národ početnější nebo že Srbsko hrálo ve svém regionu během posledních dvou set let významnější politickou roli než chorvatské země.

¹⁰ Ty je možné si prohlédnout na http://www.ff.unsa.ba/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=28&Itemid=8 (cit. 1. 10. 2012).

¹¹ A aby byl výčet situace v BaH úplný, tak univerzita v Mostaru nabízí pouze studium chorvatského jazyka a literatury, kdežto univerzity v Banja Luce a ve Východním Sarajevu pro změnu výhradně studium srbského jazyka a literatury.

IV.

Osobně jsem tedy toho názoru – a studijní praxe Masarykovy univerzity to potvrzuje, že by se odborníci-slavisté či balkanisté neměli při sestavování oborových programů skrývat za neproduktivní snahu vyhovět všem (a vlastně nikomu), což se může zdát jako politicky korektní, a tedy automaticky správný přístup (viz B/K/S), ale otevřít oči a uvědomit si realitu, která je přinejmenším v otázce samostatné serbistiky a samostatné kroatistiky nesporná a historicky odůvodnitelná, pokud tedy budeme vycházet z preferování *národních filologií*. V případě oboru zaměřeného *primárně lingvisticky* (nebo třeba literárněvědně, proč ne?) by se měla ctít lingvistická realita a tradiční ustálená terminologie, takže jediným předmětem studia takového oboru by měl být celý srbochorvatský jazykový areál, bez ohledu na momentální nacionální preference jeho obyvatel.

Literatura:

- BROZOVIĆ, Dalibor: *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*. Zagreb, 2008.
- BUGARSKI, Ranko: *Lica jezika. Sociolingvističke teme*. Drugo izdanje. Beograd, 2002.
- GRÖSCHEL, Bernhard: *Das Serbokroatische zwischen Linguistik und Politik. Mit einer Bibliographie zum postjugoslawischen Sprachenstreit*. München, 2009.
- KORDIĆ, Snježana: *Jezik i nacionalizam*. Zagreb, 2010.
- SAMARDŽIJA, Marko: *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb, 2004.

Odkazy na příslušná filologická akademická pracoviště v Bosně a Hercegovině a v Černé Hoře:

- Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet: http://www.ff.unsa.ba/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=28&Itemid=8
- Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet: <http://www.ffuis.edu.ba/faculty/departament/9/>
- Univerzitet u Banjoj Luci, Filološki fakultet: <http://flf.unibl.org/index.php?sec=36>
- Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet: <http://www.ff.untz.ba/planovi%20i%20programi.html>
- Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet: http://www.ffmo.ba/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=1&Itemid=3
- Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet – Nikšić: <http://www.ff.ac.me/>